

Történeti földrajz és geopolitika

Géographie historique. Hérodote, Revue de géographie et de géopolitique különszáma, 1994. 3-4. No. 74-75. 300 p.

A földrajz és a történelem a 19. század utolsó harmadában nemzeti tudományként a francia szellemi megújulási törekvések központjába került, mindkettő a francia nemzet önbecsülésének helyreállítását, nemzeti tudatának erősítését, a köztársasági eszme megszilárdítását szolgálta. Fontos és szilárd pozíciókat építettek ki a maguk számára az egyetemeken és a gimnáziumi oktatásban, máig megalapozva intézményes létüket, tudományos és társadalmi presztízst. A két tudomány szoros kapcsolatban állt egymással, termékenyen hatott egymásra. Élisée Reclus, e korszak neves francia geográfusa vallotta: „A földrajz nem egyéb, mint a térbeli történelem, ahogy a történelem időbeli földrajz.” A földrajz szorosan párosult a történészképzéshez is, s a századfordulón pozitívista tradícióiba merevedő történettudománnyal szemben a földrajz mozgékonyasága, frissessége erősen hatott a francia történetírás meghatározó egyéniségeire (Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel, Georges Duby), akik maguk is erősen kötődtek a földrajzi szemlélethez. A regionális monográfia így válhatott egyszerre a földrajz és a történettudomány klasszikus francia műfajává.

Az utolsó három évtizedben azonban Franciaországban a két tudomány útjai szétváltak. A földrajz az empirikus emberföldrajz vagy politikai földrajz helyett a modellekkel dolgozó elméletek irányába ment el, helyét a matematizált társadalomtudományok közt keresve. A történelem pedig a mentalitás felé fordulva eltávolodott a tájtól. A *Hérodote* különszáma egy lehetséges reneszánsz, egy kialakuló újabb közeledés jegyében született.

Az erősen megosztott francia földrajztudományban a *Hérodote* című folyóirat szerkesztői a hagyományosabb földrajzi szemléletet, illetve annak megújítását képviselik (szemben az elméletekkel, a modellálással elfoglalt teoretikusabb iskolákkal). A folyóirat alcímében az öndefiníciót szolgáló megnevezés a földrajz mellett a geopolitikát tünteti fel. A geopolitika az utolsó években a francia szellemi életben visszanyerte rangját és divatossá lett. Az államok közti hatalmi politika földrajzi dimenziója, azaz a külpolitikai viszonyok mellett az államok belső területi viszonyai is érdeklődési körébe kerültek, s ahogy az ismertetett folyóiratszám is mutatja, bővült eszköztára is. A folyóirat speciális számai egy-egy politikai konfliktust járnak körül (többek között 63. szám: Balkán és balkanizáció; 67. szám: A szerb kérdés; 64. szám: Egykor Szovjetunióknak hívták és utána...). A magyar politikai és történeti irodalom - félve a geopolitika szótól - még nem fedezte fel a francia földrajztudomány e vonulatát, amelyik sokat megőrzött a történelemmel szoros kapcsolatot tartó hagyományokból. Hasonlóképpen a magyar gyakorlatban a történeti földrajz uralkodó felfogása az országhatárok változását, a politikai, adminisztratív felosztást és csaták helyét követi nyomon, nem pedig az emberformálta táj történeti változását. A történeti földrajzzal foglalkozó folyóiratszám tehát több okból is kiemelt érdeklődésre tarthat számot, témája és egyes cikkei miatt egyaránt.

Az összeállítást Yves Lacoste a lap főszerkesztője vezeti be, rámutatva a földrajz és történelem változó kapcsolatára, kiemelve, hogy a sokak által elavult tudománynak tekintett történeti földrajz ma megújul, éppen a mentalitástörténethez közelítve, a geopolitikai reprezentációkat elemezve.

A cikkválogatást két, szintén Lacoste által készített történész-interjú fogja keretbe: az indítás George Duby, a befejezés Michel Vovelle. A francia középkorászok doyenje, Duby diákként egyaránt vonzódott a földrajzhoz és történelemhez, s agrártörténeti munkásságában mesterien ötvözi a két tudást. A modern geográfia törekvéseit idegenkedve szemléli (ezt a véleményét beszélgetőpartnere szinte kiprovokálja), s a mai történész messze került az agrártörténettől, ahol a földrajzosok, néprajzosok s más „rurális” tudományokkal foglalkozó kutatók együttműködésén fáradozott. A rövid és inkább szimbolikus értékű interjúnál

érdekesebb a Michel Vovelle-lel folytatott beszélgetés. Vovelle, a Sorbonne francia forradalom története katedrájának professzora a bicentenárium után négy évvel, 1993-ban jelentett meg egy új könyvet *A politika felfedezése. A francia forradalom geopolitikája* címmel. (A könyvről egyébként a folyóirat ismertetést is közöl.) A 321 térképet tartalmazó munka egyszerre jelzi a politika iránti érdeklődés visszatérését a francia történetírásban (Vovelle mestere, Ernest Labrousse még a „minden a társadalom” felfogást vallotta magáénak), s a térkép formájában való ábrázolás fontosságát. Vovelle a forradalom jellegére és történeti kérdéseire vonatkozó nézeteit Francois Furet-vel vitatkozva fejt ki, s az interjúban elmondja, hogy szándéka szerint térképeivel kérdéseket fogalmaz meg, az egységes nemzet képzete mögött felrajzolja a belső regionális szerkezetet, a politikai kultúra eltéréseit. Az érvelő, vitatkozó beszélgetés felkelti az érdeklődést a könyv iránt.

A történeti földrajz jelenlegi helyzetét, problémáit tizenkét rövidebb cikkből álló válogatás mutatja be. A kiválasztást Jean-Robert Pitte - egy 1994-ben megjelent kétkötetes összefoglaló, *A francia táj története* című munka szerzője - készítette. Ő maga bevezető írásában a történeti geográfia franciaországi történetét és jelen helyzetét elemzi. A két - az állammal együtt emelkedő - tudomány közül az utolsó félévszázadban egyértelműen a történelem vált népszerűbbé és sikeresebbé. Ennek okát Pitte a mese izgalmában és a történelemnek az emberi hétköznapok iránti érdeklődésében látja, a földrajz a társadalomtudományokhoz keresve közeledését, elvesztette népszerűségét. Az Annales iskola az 1950-es évektől leszakadt a földrajztól, a történeti földrajz eszméjét a geográfusok kis, elkötelezett csoportja vitte tovább Roger Dion szellemében (R. Dion a szőlőművelés történetével és földrajzával foglalkozott, 1948-ban a Collège de France-beli székfoglalójában hitet tett amellett, hogy „minden emberi táj a történelmet tükrözi vissza”). Pitte szerint a történeti földrajz nem dolgozik sajátos módszerekkel, hanem a földrajz és a történelem módszereit egyesíti. Az elvont elméletekkel dolgozó földrajzi irányzatokkal szemben megőrzi a földrajztudomány empirizmusát, s egyben követi a történelmi érdeklődés változásait.

Pierre Flatrès a vizsgált diszciplína egy sajátos műfajáról ír rövid eszmefuttatást. A történeti földrajz uralkodó francia irányzatai a jelenben kutatják a múlt hatásait, azaz a történelemből csak azzal foglalkoznak, aminek következményei ma is megfigyelhetők a tájban. Ezzel szemben a modern francia történetírásban (általa is) nem túl szerencsésen „retrospektív földrajznak” nevezett irányzat egy-egy történeti kor táját írja le földrajzilag - nem pedig annak kialakulási folyamatát. Ez az irányzat elterjedtebb az angol tudományban (H. C. Darby *A Domesday kori Anglia földrajza* című munkája a klasszikus példa), Flatrès megkísérli a francia lemaradás indoklását is (a forrásadottságok mellett a táj változásának eltérő dinamizmusát emeli ki, valamint azt, hogy a francia tudományos tradícióban a földrajz a jelen, a történelem a múlt tudományaként rögződött).

A mezőgazdasági földrajz alakulását Jean Peltre külön cikkben vizsgálja. Itt is kirajzolódik, hogy a történetinek induló mezőgazdasági földrajz az 1960-as évektől jelen tudományá vált és más tudományok vették át a történeti változások kutatását, például a néprajz a történeti határhasználat vizsgálatát. A szerző ennek okát az intézményes keretek elégtelenségében és a publikációs lehetőségek hiányában látja.

A francia ismertetések általában a történeti földrajz visszaszorulásáról, nehézségeiről számolnak be, sikeresebb ez a diszciplína az angolszász tudományosságban. Erről Alan R.H. Baker ad tömör összefoglalást. Angliában és Észak-Amerikában a történeti földrajz nagy presztízsnak örvend ma is, s képes a sorozatos megújulásra. Baker vázlatosan bemutatja a szemléletváltást: az 1950-es években a Darby névvel jelzett irányzat volt az uralkodó, amelyik a földrajz és rokontudományai segítségével egy-egy történeti kor leírását tűzte ki célul (jelentős forrásfeltárás és óriási térképészeti munka folyt e szellemben). Az emberföldrajz (társadalomföldrajz) és a társadalomtörténet eredményei hatására az 1960-as évektől erős bírálatok érték ezt a felfogást. A jelen meghatározó tudósának, C. T. Smith-nek

munkásságában az elmélet, a modellek nagyobb szerepet kapnak. Ma az angolszász történeti földrajz egy sokszínű, dinamikus területe a társadalomtudományoknak. Baker összefoglalása kitűnően használható annak, aki meg akar ismerkedni e nálunk most remélhetőleg újra formálódó tudományág modern törekvéseivel és eredményeivel.

Jean-Claude Benizeau arról elmélkedik rövid cikkében, hogyan és miért szorult perifériára az oktatásban a történelem-földrajz szakos tanár a francia gimnáziumi rendszerben.

A cikkek másik csoportja esettanulmány, ezek igyekeznek bemutatni a legújabb francia kutatási törekvéseket. Befejezett munkáról számol be René Pijassou, aki a bordeaux-i Médoc borfajta történetét írta meg. Az uralkodó nézet korábban az volt, hogy a híres borvidékek, borfajták a középkor folyamán alakultak ki, ezzel szemben a Médoc a 18. század szülőtte. A Bordeaux környéki gazdálkodók többévszázados magánlevéltára segítségével Pijassou a termelés, a borkészítés és forgalmazás kérdéseit tudta vizsgálni. André Humbert az andalúziai mezőgazdasági rendszer történeti elemzésével a helyi leírás és rendszeres, modellszerű elemzés ötvözésére tesz kísérletet. Yann Richard egy 1727-ben készített strasbourg-i terepasztal és annak 1863-ból származó felújított változata segítségével kísérli meg nyomon követni a mezőgazdasági táj változását a strasbourg-i erődítések környékén. Hugh D. Clout azt kutatja, hogyan ment végbe az első világháború után a mezőgazdasági táj rekonstrukciója, vizsgálva az állami törekvéseket és a tényleges munkákat. Bernard Gauthiez a késő-római városfalakat elemezve arra a következtetésre jut, hogy azok elsősorban katonai célból készültek. Egészen más jellegű értekezés Christian Huetz de Lemp's írása a szigetek világáról. A földrajzilag sokban hasonlatos szigeti társadalmak különbözőségét a történelemben fedezi fel. Megint más jellegű megközelítést képvisel Paul Claval cikke: azt elemzi, hogy a földrajzi szemlélet hogyan befolyásolta egyes politikai rendszerek, államok stratégiai törekvéseit. Lényegében két példát elemez egyrészt Tocqueville-nek az algériai francia politikáról írt cikkeit, másrészt az első világháborút megelőző francia és főleg német elképzeléseket a stratégiai érdekekről.

A történeti földrajz tehát forrásait és módszereit tekintve is sokoldalú. Az elemzések egy részét a magyar szakember bizonyára nem a történeti földrajz körébe sorolná be, de az tény, hogy a válogatás esettanulmányaira egyaránt jellemző a történeti forrásfelhasználás és a földrajzi szemlélet. Azaz lefedi a válogatást készítő Pitté definícióját.

A kötet négy további tanulmánya a geopolitikai kutatások egy mai vonulatát mutatja be. Valamennyi tanulmány azt vizsgálja, hogyan válik egy-egy vidék, ország története, térképi ábrázolása a mai geopolitikai konfliktusok, ideológiák részévé hogyan tükröződnek a történeti atlaszokban a változó vagy éppen változatlan politikai képzetek, reprezentációk. Erec, az ígéret földje bibliai toposza közismerten fontos szerepet játszott a modern Izrael kialakulásában, a mai zsidó identitásban. Frédéric Encel tanulmánya a bibliai szövegektől a Talmudon át követi hogyan alakul ki és rögzül területileg Erec Izrael fogalma, majd pedig hogyan funkcionál modern politikai ideológiaként. Kiindulópontja a mai izraeli politika változása, a palesztinokkal való megegyezés és együttélés törekvésének felülkerekedése, amelyik törvényszerűen tükröződik a politikai ideológia Erec fogalmában is. Leginkább a zsidóknak ígért föld földrajzi dimenziói módosulnak az idők és a politika változásával. Az 1948-at követő háborúk folyamán kiterjedő tér jelenleg újból szűkül a politikusok hivatkozásaiban. Az alapos és jól dokumentált tanulmány segít a közel-keleti politika változások megértésében.

A másik példa számunkra jól ismert: Erdély története ma is politikai kérdés, a jelenben megragadható konfliktusok transzponálódnak egy történeti vitába. László Dankovics (a folyóirat alapján nem derül ki, hogy ki a szerző, csak az, hogy a Paris-VIII Egyetem geopolitikai kutatóközpontjának munkatársa) tisztességesen ismerteti a magyar és a román álláspontot, azok kialakulását és jelenlegi érvrendszerét. Az elsőbbség kérdése szerinte az „imaginaire historique” fogalmával értelmezhető, tudományos kérdésként nem eldönthető.

Étienne Copeaux azt elemzi, hogy a Nyugat Európában megjelent újabb történeti munkákban hogyan alakul Örményország képe. Egy modern történeti reprezentációt, az örmény történelem képét követi nyomon a térképi ábrázolásokban.

Szintén Étienne Copeaux ismerteti egy nagyobb kutatás módszereit és eredményeit: a török iskolai tankönyvek térképei elemzésével mutatja be a kemáli nacionalista török identitás és történetszemlélet térképi megjelenítését. Ez a vizsgálat elsősorban módszertanilag érdekes. A célnak megfelelően kiválasztott mintát, azaz a térképeket egyrészt szövegelemzésnek veti alá, másrészt a fényképek elemzésének módszerét átvéve maguknak az ábrázolásoknak üzenetét próbálja meg dekódolni. A birodalom szó gyakorisága, szemben a történetileg konkrét királyság, kánság stb. szavakkal szemben például határozott ideológiai törekvést mutat. A mai török területen az ókori kultúrák hangsúlyos bemutatásával szemben a szeldzsuk és oszmán hódítást megelőző bizánci és keresztény, valamint arab elemek homályban maradnak. A közép-ázsiai eredet is visszafogottabb bemutatást kap, viszont a törökség balkáni jelenléte és története középponti szerephez jut. A szerző arra is rá tud mutatni, ahol a térképi ábrázolás hagyománya már ellentmondásba kerül a tankönyvek szövegével (a közös iszlám kultúra ma hangsúlyosabb az iskolai történelemkönyvekben, de a térképek még a kemáli laicista hagyományt követve elnagyolják e kérdés bemutatását).

A *Hérodote* 1994. évi speciális száma tehát érdekes olvasmány. Jó képet kapunk segítségével a történeti földrajz nehézségeiről, problémáiról s hasznos áttekintést ad az újabb munkákról is. A geopolitikai cikkek pedig a földrajzi megközelítés egy sokat ígérő új területét tárják fel. Külön öröm számunkra, hogy a folyóirat - a Közép-Európa Intézet jóvoltából - végre Magyarországon is hozzáférhetővé vált.

Benda Gyula